Créixer i madurar en condicions de dificultat social

Alicia Abal

PID_00160495

UOC
Universitat Oberta de Catalunya
www.uoc.edu

Cap part d'aquesta publicació, incloent-hi el disseny general i la coberta, no pot ser copiada, reproduïda, emmagatzemada o transmesa de cap manera ni per cap mitjà, tant si és elèctric com químic, mecànic, òptic, de gravació, de fotocòpia o per altres mètodes, sense l'autorització prèvia per escrit dels titulars del copyright.

Índex

Introducció..... 5

Objectius..... 6

1. Créixer en temps alterats..... 7
1.1. Què anomenem *dificultat social*..... 7
1.2. La crisi de la família patriarcal 9

2. Sobre el desemparament i els processos de (des)subjectivació..... 12
2.1. La prioritat de l'"altre" en els orígens del subjecte 12
2.2. Sobre el desemparament originari 13
2.3. La regulació com a fonament del llaç social 15
2.4. El desemparament social en la infància, una aproximació 16

Resum..... 22

Activitats..... 23

Bibliografia..... 24

Introducció

Les bases per a l'acció socioeducativa amb infància en risc social constitueixen el marc a partir del qual ubicarem la nostra superjò sobre el creixement en condicions de dificultat social.

La referència a "condicions de dificultat social" fa que sigui necessari, atesa la multiplicitat de sentits que aquesta formulació pot assumir, precisar la perspectiva o la manera d'entendre-la que adoptarem en el desenvolupament d'aquest mòdul.

"La época está deshonrada" és l'expressió que tria Michel Autès (2004, p. 28) per a donar compte d'una època, l'actual, en la qual la societat ja no aconsegueix afrontar certes responsabilitats, en la qual els processos d'exclusió afecten els vincles socials de manera que "uno ya no sabe quién es", ja que l'estructura identitària dels subjectes queda hostilitzada.

L'afectació simultània dels vincles socials i els subjectes constituirà un aspecte central en el nostre desenvolupament. A causa de la seva complexitat, no entrarem en el debat que implica la noció d'exclusió. En canvi, sí que prendrem alguns dels desenvolupaments que ens permeten apropar-nos al tema que ens convoca.

En aquest sentit, quan es parla d'infants i adolescents en condicions de dificultat social, cal reconèixer que s'al·ludeix a aquelles zones que realment resulten més difícils de suportar, mirar i fins i tot anomenar. Començarem per desenvolupar el sentit que donem a la noció de dificultat social en la nostra presentació i prendrem com a eix la qüestió del desemparament i la seva relació amb el subjecte en desenvolupament. Destacarem la prioritat de l'altre significatiu en l'origen i la constitució del subjecte i distingirem el desemparament en el seu caràcter originari i estructural, d'aquell que està vinculat a la pèrdua o precarització de la xarxa social en la qual l'individu es troba inserit. I, en el transcurs d'aquest desenvolupament, bastirem algunes idees entorn de les pràctiques socioeducatives i la seva possibilitat d'operar en contra dels processos de desmantellament subjectiu a què un sector important i creixent d'infants i adolescents es veu exposat.

L'acotament de les nostres pretensions resulta, doncs, obligat, ateses la vastitud i la complexitat dels temes que aquí es creuen. Intentarem, doncs, transmetre algunes idees centrals i quedaran insinuats alguns dels debats que es produeixen entorn d'aquests temes.

Objectius

En aquest mòdul trobareu els materials didàctics necessaris per a acomplir els objectius següents:

1. Promoure en l'estudiant la reflexió entorn de les circumstàncies vitals d'infants i adolescents que creixen en les condicions actuals de desigualtat social.

2. Proposar una aproximació psicoanalítica que ubica com a prioritària la presència i l'acció de l'altre per a comprendre la constitució del subjecte.

3. Propiciar la reflexió entorn de la posició que assumeixen els professionals en les seves pràctiques en relació amb els efectes que aquestes pràctiques produeixen en els subjectes i els seus contextos.

1. Créixer en temps alterats

Intentarem articular certs desenvolupaments provinents del camp social i de la psicoanàlisi per a abordar algunes de les interrelacions que presenten els processos socials i subjectius.

Amb relació als primers, Silvia Bleichmar (2005) ha contribuït a l'anàlisi del malestar en la cultura en l'època actual i afirma que una de les principals fonts de patiment està, més que en la quota que cada subjecte paga per incloure's en la comunitat humana, en la disparitat amb la qual el plaer d'alguns imposa un patiment als altres. L'autora ha emfatitzat la idea sobre malestar per caracteritzar el malestar en les coordenades històriques actuals. Partint de la noció de malestar en la civilització entès com aquell que comporta l'ingrés de l'individu en la cultura (Freud, 1992c), pren la noció de repressió sobrant que va proposar H. Marcuse (1984) per caracteritzar les restriccions excessives que s'estableixen quan els mecanismes de dominació augmenten en extensió i eficàcia. Dirà, doncs, que actualment el malestar sobrant no està donat només per la dificultat d'accés als béns de consum sinó

El gran paranoic. Obra feta per Salvador Dalí el 1936

> "[...] por el hecho de que la profunda mutación histórica sufrida en los últimos años deja a cada sujeto despojado de un proyecto trascendente que posibilite, de algún modo, avizorar modos de disminución del malestar reinante."
>
> (Bleichmar, 2005, p. 18)

1.1. Què anomenem *dificultat social*

Fitoussi i Rosanvallon (2003) sostenen que la **inseguretat** apareix com una de les claus per a entendre el malestar actual, malestar que per a aquests autors se sosté en dos tipus de patiments. Un que es torna visible i procedeix de les transformacions socioeconòmiques, i un altre vinculat als efectes destructius de l'individualisme modern, que actua de manera "subterrània" i presenta un caràcter ambivalent. Si bé aquest resulta ser un vector d'emancipació dels individus, que els converteix en subjectes de dret i n'incrementa l'autonomia, constitueix alhora un factor d'inseguretat que torna a cada un responsable del seu present i el seu futur. Això fa que la independència es converteixi en vulnerabilitat per als que, sense les proteccions lligades a la feina, queden deslliurats a l'hegemonia del mercat. Si s'accepta que l'individualisme s'erigeix com a valor en la modernitat, és necessari adonar-se, dirà Castel (2004), de les condicions que es necessiten per a ser un individu.

Enllaç recomanat

Per ampliar els desenvolupaments de la psicoanalista Silvia Bleichmar consulteu: http://www.silviableichmar.com/

Estem d'acord amb Castel (1995) quan proposa considerar l'exclusió social com un procés més que com un estat. En aquest sentit, sosté que constitueix l'expressió extrema d'una evolució que precedeix i prepara l'arribada a posicions extremes de ruptura del vincle social, evolució que designarà com a vulnerabilitat:

> "Me sirvo del término vulnerabilidad para designar un enfriamiento del vínculo social que precede a su ruptura. En lo que concierne al trabajo significa la precariedad en el empleo, y, en el orden de la sociabilidad, una fragilidad de los soportes proporcionados por la familia y por el entorno familiar, en tanto en cuanto dispensan lo que se podría designar como una protección próxima."
>
> (Castel, 1995, p. 29)

Precarietat i debilitament

Fonamentalment això és vàlid per als estats nació de l'Europa occidental.

Estareu d'acord amb el fet que la precarietat de la feina i certes formes del debilitament del vincle social no resulten patrimonis del present; llavors, què hi ha de nou en això? Castel (1995) consignarà que l'element d'actualitat el constitueix el fet que la precarietat que avui coneixen les societats europees es desprèn del fons de proteccions que va caracteritzar la condició salarial, i aquesta és la condició que va vincular la feina a garanties i drets estables, de manera que proporcionava un mínim de seguretats sobre el futur.

La **vulnerabilitat** resulta d'una desestabilització dels modes de vida i s'assenta sobre una memòria social que fins no fa gaire va entreveure en l'existència de les proteccions socials un factor d'estabilitat present i relativa certesa respecte al futur:

> "Nos encontramos, por tanto, no únicamente ante la precarización de la relación de trabajo sino también [...] ante la desestructuración de los ciclos de vida normalmente secuenciados por la sucesión de tiempos de aprendizaje, de los tiempos de actividad y del tiempo ganado y asegurado por la jubilación, una desestructuración marcada por todos los riesgos de desestabilización que esto supone para los modos de vida y las redes relacionales."
>
> (Castel, 1995, p. 32)

Castel (2004) proposarà el terme **desafiliació** per donar visibilitat a les trajectòries de les persones que es "desenganxen i cauen" de les xarxes en les quals se sosté la sociabilitat i en les quals ocupen un lloc privilegiat la degradació de les relacions de feina i les proteccions lligades a aquesta. Aquests "desenganxaments" impliquen la pèrdua o l'absència d'inscripció del subjecte en **estructures productores de sentit**.

"The time is out of joint"

"La época está deshonrada" és la manera com l'escriptor francès André Gide tradueix o interpreta la frase que Shakespeare posa en boca de Hamlet: "The time is out of joint".

A l'inici recollíem la frase que pren M. Autès (2004) d'A. Gide per significar un aspecte central en joc en els processos actuals d'exclusió. Autès coincideix amb Castel (1995) en el fet que es tracta d'un fenomen vinculat al que la societat *ja no aconsegueix* afrontar.

I posarà l'èmfasi en el caràcter simbòlic dels processos esmentats, consignant que es tracta, més que de la pèrdua dels vincles socials, de la caiguda del **llaç identitari**, d'això que permet més o menys saber qui és un mateix. Dit d'una altra manera, l'estructura identitària dels individus és la que resulta afectada.

Aquest trencament de la subjectivitat es vincula per a aquest autor a la "incapacidad de dar un sentido a lo real", punt en què està d'acord amb els plantejaments de Castel.

També Zygmunt Bauman (2005) aproxima una perspectiva en aquest mateix sentit per assenyalar els efectes que produeix el debilitament de l'estat quant a la seva facultat de presidir els processos formals d'integració social, gestió que fa indispensable la regulació normativa:

> "La sociedad era imaginada conforme al modelo de un padre poderoso, severo y en ocasiones implacable, pero como un padre a pesar de todo, alguien a quien uno podía dirigirse con confianza para pedir ayuda en caso de problemas [...]. Entre las totalidades imaginadas a las que la gente fue capaz de creer que pertenecía y en las que creían que podían buscar (y tener la esperanza de encontrar) refugio, se abre un vacío en el lugar que en otro momento ocupó la "sociedad."
>
> (Bauman, 2005, p. 132)

Desafiliació, deslligadura, inseguretat, designen un camp de problemes del qual retallarem alguns aspectes per tractar de treure el cap i veure les dificultats que troben infants i adolescents per esdevenir subjectes en aquests temps alterats, en el sentit que planteja Castel i de nou esmentàvem.

D'acord amb Karsz (2004), entenem que parlar de "persones en dificultat(s)" és parlar de diferències i oposicions que travessen les societats contemporànies. En altres paraules, constitueix una de les figures que adopta l'exclusió en el seu caràcter de "categoria desmesurada", una manera de fixar contorns necessaris per a actuar *en* ella, més que *sobre* ella. Es tracta, per a nosaltres, de portar aquest retall a la infància i l'adolescència en condicions de vulnerabilitat social.

Això comporta intentar una aproximació a les institucions que la modernitat va instituir per a la producció de la infància i l'adolescència, imposant un dret de ser que va configurar un haver de ser (Bourdieu, 1985). En particular ens interessa indagar algunes de les transformacions de les funcions socialment atribuïdes a la família i a l'escola. És cert que farem un retall en l'anàlisi de les funcions esmentades i les seves afectacions.

1.2. La crisi de la família patriarcal

Manuel Castells (1999) sosté que la família patriarcal ha estat desafiada pels processos de transformació que van actuar conjugadament en l'esfera de la feina i de la consciència de les dones. Identifica tres forces impulsores que subjeuen als processos esmentats i que han operat des del final dels anys seixanta:

"[...] el ascenso de una economía informacional global, los cambios tecnológicos en la reproducción de la especie humana y el empuje vigoroso de las luchas de las mujeres y de un movimiento feminista multifacético [...]."

(Castells, 1999, p. 160)

Aquestes commocions es resumeixen per a Castells en el que designa com a **crisi de la família patriarcal**, i consigna que els indicadors presents donen compte d'un declivi substancial d'aquesta forma. No entrarem en el desenvolupament dels indicadors que l'autor proposa, per a la qual cosa us suggerim recórrer a la seva obra. Sí que ens importa assenyalar que amb la crisi esmentada Castells al·ludeix al debilitament d'un model familiar basat en l'exercici de l'autoritat i dominació de l'home cap de família.

Això s'expressaria, per a l'autor, en la diversitat creixent de maneres per mitjà de les quals la gent s'ho fa per compartir la vida i criar els fills. Es multipliquen els perfils de l'organització de la convivència sense que es visualitzi un nou tipus de família que preval; la diversitat sembla la regla.

Tanmateix, Castells assenyala:

"[...] algunos elementos parecen ser cruciales en los nuevos modos de organizarse: redes de apoyo, concentración creciente en torno a la mujer, sucesión de parejas y modelos a lo largo del ciclo vital."

(Castells, 1999, p. 254)

Sense aprofundir en els seus desenvolupaments que articulen sexualitat, desig, liberalització de la família i violència social, sí que ens importa il·lustrar la transcendència que Castells atorga a les transformacions actuals en les condicions de vida, les seves complexitats i imbricacions:

"El patriarcado requiere una heterosexualidad obligatoria. La civilización, según se la conoce en la historia, se basa en tabúes y represión sexual. La sexualidad, como sostuvo Foucault, es una construcción social. La regulación del deseo sustenta las instituciones sociales y, de este modo, organiza la dominación y canaliza la transgresión. Existe una espiral infinita entre deseo, represión, sublimación, transgresión y castigo, que explica gran parte de la pasión, la satisfacción y el fracaso humanos, cuando las epopeyas de la historia se miran desde el lado oculto de la experiencia. Este sistema de dominación coherente, que vincula los corredores del Estado con el pulso de la libido mediante la maternidad, la paternidad y la familia, tiene un eslabón débil: la asunción de la heterosexualidad. Si se pone en entredicho esta asunción, todo el sistema se desmorona: se cuestiona la vinculación entre el sexo controlado y la reproducción de la especie; se hace posible la hermandad de las mujeres, y luego su revuelta, deshaciendo la división sexual del trabajo que separa a las mujeres; y la intimidad masculina amenaza la virilidad, con lo que se socava la coherencia cultural de las instituciones dominadas por los hombres."

(Castells, 1999, p. 229)

Compartim la interrogació que Castells proposa quant a la transformació de la socialització primària en els entorns familiars nous i la preocupació que, en termes molt durs, col·loca amb relació als efectes que els canvis en curs poden tenir sobre els infants:

"Puesto que el apoyo del estado de bienestar está disminuyendo, se deja a los hombres y mujeres la solución de los problemas de sus hijos, mientras pierden el control de sus propias vidas [...]. Al expresarme así, no abrazo en absoluto el argumento neoconservador que culpa al feminismo, o a la liberación sexual, de los problemas de los niños. Estoy llamando la atención sobre un tema fundamental de nuestra sociedad [...]. La solución no es el regreso imposible a una familia patriarcal obsoleta y opresiva. La reconstrucción de la familia bajo relaciones igualitarias y la responsabilidad de las instituciones públicas para proporcionar apoyo material y psicológico a los niños son modos posibles de alterar el curso hacia la destrucción masiva de la psique humana que está implícita en la actual inestabilidad vital de millones de niños."

(Castells, 1999, p. 262)

Des d'un altre camp disciplinari, el de la pedagogia, Violeta Núñez planteja en el seu pròleg a *La ética del chocolate* (Bernfeld, 2005) una preocupació semblant. En el pròleg esmentat l'autora consigna que, sota les noves condicions de vida i treball, l'atenció a la infància assumeix un caràcter paradoxal. Si d'una banda l'interès en l'infant i els seus drets assumeix certa centralitat social, de l'altra, les formes de presència dels adults i en especial els pares fan pensar en un distanciament que es podria consolidar com una veritable desprotecció de la infància i l'adolescència.

2. Sobre el desemparament i els processos de (des)subjectivació

Ubicarem alguns desenvolupaments de la psicoanàlisi que contribueixen a comprendre el procés de constitució del psiquisme humà. Establirem unes relacions entre la constitució esmentada i les seves condicions de possibilitat en les circumstàncies socials i culturals actuals. En l'apartat anterior hem plantejat la "dificultat social" amb relació als processos de vulnerabilitat social i la transformació de la societat patriarcal. Ara introduirem alguns desenvolupaments conceptuals que permetin anar elaborant un entramat que deixi entreveure la perspectiva que proposem en relació amb la producció del subjecte, perspectiva que pretén allunyar-se d'una concepció endògena i emfatitza la dimensió històrica operant en la seva constitució.

2.1. La prioritat de l'"altre" en els orígens del subjecte

Cal precisar que quan parlem de producció de subjectivitat ens estem referint a les formes històriques de producció dels subjectes.

Tal com està instituïda, la producció de subjectivitat és el lloc on s'articulen els enunciats socials respecte del jo, i no inclou la totalitat del psiquisme. A diferència d'aquesta, la constitució psíquica comporta una materialitat particular, no reflexiva, no regida per les categories ordenadores del pensament, que, com les d'espai i temps, resulten indispensables perquè operi la diferenciació subjecte objecte, sigui aquest un altre subjecte o un objecte pensable (Bleichmar, 2009).

Aquesta materialitat no reflexiva ha estat l'aportació revolucionària de la psicoanàlisi que, amb el descobriment de l'inconscient, descentra el subjecte de la consciència i elimina una psicologia que identificava la consciència amb el que és psíquic. A partir d'aquí caldrà comptar amb el subjectament a l'inconscient.

De manera que subjectivitat i psiquisme (o vida anímica per a Freud) no se superposen. Freud ha formulat que la vida anímica és la funció d'un aparell –ficcional– "compuesto por varias piezas", aparell que a partir de la segona tòpica queda conformat per tres instàncies que anomenarà **allò**, **jo** i **superjò** i per a la constitució del qual es requereix la presència d'un altre. De les funcions que aquest altre significatiu està cridat a sostenir ens ocuparem a continuació.

2.2. Sobre el desemparament originari

Una manera possible de situar la reflexió entorn d'infants i adolescents en situació de dificultat social és per mitjà de la figura del desemparament. Partirem d'una distinció entorn d'això i ubicarem un desemparament originari i un altre que anomenarem *desemparament social*.

El desemparament originari al·ludeix a un moment estructural en la constitució del subjecte en el qual l'infant té els elements per a poder enfrontar i resoldre per si mateix el cabal de sensacions que se li presenten, tant des del "seu interior" com des de "l'entorn", encara que aquesta distinció no operi per a l'infant en aquells temps.

Freud relaciona l'estat de desemparament amb la **prematuritat** de l'ésser humà i dirà que la seva:

> "[...] existencia intrauterina parece relativamente corta en comparación con la mayoría de los animales; se halla más incompleto que éstos cuando viene al mundo. Ello hace que la influencia del mundo exterior sea más intensa, es necesaria la diferenciación precoz del yo con respecto al ello, aumenta la importancia de los peligros del mundo exterior, y se incrementa enormemente el valor del único objeto capaz de proteger contra estos peligros y de reemplazar la vida intrauterina. Este factor biológico crea, pues, las primeras situaciones de peligro y la necesidad de ser amado, que ya nunca abandonará el hombre."
>
> (Citat per Laplanche i Pontalis, 1979, p. 93)

La prematuritat o l'inacabament de la criatura humana constitueix la condició per a la producció d'un vincle. En els inicis de la vida aquest vincle s'estableix amb un "altre auxiliador", "altre" que tindrà com a funció produir una intervenció que alteri el món exterior (provisió d'aliment, acostament amb la finalitat d'amor) per reduir o fer cessar les sensacions desagradables que envaeixen el petit humà i que aquest no pot resoldre per si mateix. Aquesta alteració serà designada per Freud en el *Proyecto de psicología* (1992a) com a "**acción específica**", i com a tal ha de complir certes condicions.

Freud dirà que aquesta acció que s'exerceix com a "auxili aliè" s'haurà de produir "por caminos definidos". Es tracta d'una acció que condueix a la reducció de les tensions en l'infant i a la producció d'una vivència de satisfacció a condició que l'"altre" auxiliador adopti una posició singular. La posició esmentada està determinada per la possibilitat d'interpretar la demanda que l'infant li dirigeix mitjançant les formes d'expressió que té. Aquí tenim una experiència de caràcter estructurant que es conforma a partir de la resposta sensible de l'adult a les expressions de tensió de l'infant (plor, manifestacions motrius, emocionals), i els atorga *a posteriori* el valor de comunicacions.

Amb el terme **funció materna** s'han designat les tasques d'atenció i protecció de l'infant en els primers temps. Semblaria que encara no disposem de cap altre terme que l'heretat de la cultura patriarcal per a donar-ne compte, encara que en les pràctiques de criança les coses hagin canviat. Winnicott (1991) ha insistit que la funció esmentada pot ser complerta per la figura del pare tant com per la mare i fins i tot per altres adults significatius. Aquesta comprèn per a aquest autor les atencions del bebè, sense restringir-les a l'atenció de les seves funcions biològiques, i en això segueix la perspectiva freudiana. Hi veu un conjunt d'aspectes subtils que ell engloba dins del concepte de *sostenimment*, en el qual inclou la criança, la protecció respecte de l'entorn, la nutrició física i afectiva, l'educació.

Funció materna

Recordem que segons el *Diccionario de la Real Academia Española funció* significa 'tarea que corresponde realizar a una institución o entidad, o a sus órganos o personas; representación o realización de un espectáculo; (ling.) relación que los elementos de una estructura gramatical mantienen entre sí'.

El seu exercici i la seva eficàcia se sostenen per a Winnicott (1991) en dos aspectes o condicions rellevants: la capacitat de la mare d'acollir el gest de l'infant i construir un coneixement sobre com respondre-li (l'autor assenyala com els coneixements previs presos per universalment vàlids i transmesos pels professionals poden obstruir més que ajudar) i els suports que ella té en les xarxes socials en les quals es troba.

Aquesta forma del desemparament constitueix un moment estructural a partir del qual cada un transita, amb llums i ombres, una peripècia humanitzadora sostingut en l'"altre". Però el desemparament també es pot pensar com un estat en el qual un subjecte (és igual l'edat) pot entrar quan es veu confrontat a una situació que irromp i davant de la qual es queda sense resposta. En aquestes circumstàncies el que s'absenta no és només el relat del que s'ha viscut sinó l'experiència com a esdeveniment comprensible (Viñar, 2009). "Deslligadura" que es produeix en el que és simbòlic, com ens deia Autès, i que deixa allò que resulta inabordable fora de l'acte de narració per a si mateix i per als altres. Ens preguntem si en aquestes circumstàncies estaríem davant de la posada en joc d'un desig de no saber, tal com ho planteja Charlot (2008).

Això resulta una pista interessant per a les pràctiques socioeducatives. Operar contra l'empobriment de l'experiència, contribuir a construir el passatge del que s'ha viscut a l'experiència d'un mateix, promoure el sentiment de continuïtat de l'existència pròpia produint trama entre passat, present i futur perquè el subjecte no quedi atrapat en un present continu, constitueixen desafiaments per als professionals.

2.3. La regulació com a fonament del llaç social

En les seves obres *El porvenir de una ilusión* (1992b) i *El malestar en la cultura* (1992c), Freud assigna un lloc rellevant a la cultura tant en la **protecció** de l'ésser humà davant de la naturalesa com en la **regulació** dels vincles socials que entaulen els homes, i formula el conflicte estructural existent entre pulsió i cultura. Freud abordarà les condicions de possibilitat per a l'adveniment d'una estructuració normativa del subjecte (no tot és possible ni de qualsevol manera), estructura que retalla les formes de satisfacció possible al mateix temps que habilita vies substitutives de satisfacció pulsional compatibles amb la vida en societat. Freud postularà el superjò (també designat **ideal del jo**) com a hereu del complex d'Èdip i en dirà que:

Lectura recomanada

Una articulació d'aquest punt amb les vicissituds de les adolescències es pot trobar a: M. Viñar (2009). *Mundos adolescentes y vértigo civilizatorio*. Montevideo: Trilce.

> "[...] es el resultado de dos factores de suma importancia, uno biológico y el otro histórico: el desvalimiento y la dependencia del ser humano durante su prolongada infancia, y el hecho de su complejo de Edipo, cuya represión, tal como se ha mostrado, se vincula con la interrupción del desarrollo libidinal por el período de latencia [...]."
>
> (Freud, 1927b, p. 37)

La teorització freudiana ha vinculat l'estructuració d'una instància normativa interna a les vicissituds del complex d'Èdip i en particular al paper que la figura del pare hi interpreta. Serà Lacan qui posteriorment introduirà la **funció paterna** com a funció terciària cridada a sostenir la prohibició de l'incest o, dit d'una altra manera, a interceptar el plaer entre l'infant i l'adult. Amb la denominació de **nom del pare Lacan** ubica la funció esmentada i allibera l'Èdip del caràcter endogen que en la teorització de Freud va poder assumir (Bleichmar, 2008).

Ara bé, davant de la crisi de la família patriarcal, és possible afirmar el defalliment de la figura i el paper patern? Com podem pensar actualment en les condicions d'estructuració de la instància normativa enunciada per Freud?

El psicoanalista Daniel Gil (2002) proposa, per pensar en aquestes preguntes, interrogar-nos sobre quin pare ha defallit i quina família es trobaria en via de morir. Proposa pensar en aquestes preguntes des de les categories de real, simbòlic i imaginari que va proposar Lacan i consigna que seria un error equiparar la declinació de la funció imaginària del pare amb el de la seva funció simbòlica:

Lectura recomanada

Un aprofundiment d'aquesta perspectiva es troba a: D. Gil i S. Núñez (2002). *¿Por qué me has abandonado*? Montevideo. Trilce.

> "Si identificamos al padre con el padre de la sociedad patriarcal es indudable que sí ha decaído. Pero este padre es sólo un aspecto de la figura del padre. Él corresponde a la figura del padre en su dimensión imaginaria y muchas veces terrible. Y es éste el que luego de dos milenios, ha sido destronado de su posición. Pero, ¿podemos decir lo mismo del padre real y el simbólico? [...]."
>
> (Gil, 2002, p. 52)

Parlar de crisi, per a aquest autor, no és el mateix que parlar de defalliment. I si bé assumeix que ja no és possible referir-se *a priori* al pare com a referent principal, quan no exclusiu, del que és simbòlic, proposa deixar oberta la pre-

gunta sobre com operarà el que és simbòlic i la seva articulació amb el que és real i el que és imaginari sota les noves formes d'exercici de les funcions tradicionalment exercides per les figures del pare i la mare.

Per la seva banda, Bleichmar (2008) es pronuncia a favor de concebre més d'un significant amb el qual es pugui introduir la **llei de la cultura**, llei que intervé per arrencar l'infant de la seva captura originària (en el desig de la mare) i el precipita a la circulació exogàmica. D'aquesta manera, reconeix l'existència de maneres diverses en cada cultura per a anomenar la funció d'intercepció que delimita l'apropiació del cos de l'infant com a lloc de plaer de l'adult. Ens proposa que la instauració del superjò com a patrimoni de la identificació al pare no es pot sostenir en la presència d'un "home real" (tampoc en cap altra encarnació concreta que la substitueixi).

I en aquest sentit dirà que:

> "Padre, si se conserva como función, es una instancia en el interior de todo sujeto psíquico, sea cual fuere la definición de género que adopte y la elección sexual de objeto que lo convoque."
>
> (Bleichmar, 2008, p. 19)

Per a aquesta autora la funció paterna com a lloc de **construcció de legalitats** s'assenta en l'asimetria de saber i poder entre l'infant i l'adult i la responsabilitat que aquesta asimetria imposa a l'adult quant a la transmissió d'una llei de cultura. Aquesta instància/funció estructurant i estructuradora "desplega" la funció paterna de la figura d'un pare real i obre la possibilitat de pensar en la **pluralització de la funció paterna**, el relleu de figures per a l'exercici d'aquesta funció de regulació. En altres paraules, es tracta de com un "altre" es constitueix en un punt d'ancoratge que permet regular i orientar l'experiència d'un subjecte. Aquest punt resulta clau per a pensar en les accions socioeducatives en el camp de la infància i la posició dels professionals.

Pel·lícules recomanades

A propòsit de les formes històriques que la figura del pare ha assumit com a referent de la funció paterna resulten interessants aquestes pel·lícules:

Padre Padrone, Paolo i Vittorio Taviani, 1977.
La famiglia, Ettore Scola, 1987.

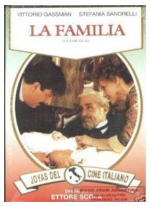

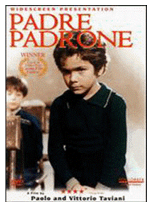

2.4. El desemparament social en la infància, una aproximació

Les institucions d'atenció a la infància semblen estar col·locades, amb freqüència, al lloc de la desprotecció i el desemparament. Això representa admetre errors en l'exercici de la funció de lligadura que estan cridades a complir per a possibilitar l'articulació del subjecte en el conjunt social. A l'extrem del seu fracàs els trobem deslliurats a si mateixos en la difícil tasca d'encarrilar les energies vitals i impersonals que constitueixen la vida pulsional (Freud, 1979).

Centrarem l'atenció en la família i l'escola, ja que interessen particularment en el camp de la infància i l'adolescència.

Com podem pensar en algunes de les escenes que veiem amb relació a les famílies i les institucions escolars? Es podria plantejar que la caiguda de la dominància de la societat patriarcal es conjuga amb la precarització o la pèrdua de les proteccions socials per a sobredeterminar la pèrdua de solidesa del sòl en el qual els subjectes construeixen sentits i trajectes vitals?

El que resulta evident és que les institucions esmentades no deixen d'acusar els efectes de les transformacions de les quals hem estat parlant.

Hem esmentat anteriorment alguns dels canvis processats en la família des de la perspectiva que proposa Castells. Ara ubicarem certs elements de les configuracions familiars actuals quan hi operen condicions de "dificultat social". Una investigació en la qual hem participat i que va indagar la construcció subjectiva en adolescents uruguaians que van cometre infraccions segona la llei penal (Abal *et al.*, 2005) llança algunes pistes en aquest sentit.

Molts dels testimonis que es recullen dels adolescents semblen confirmar el que Duschatzky i Corea (2002) assenyalen quant al fet que ens trobem davant de configuracions familiars transformades. Transformades en el que podríem anomenar el seu "nucli dur", la lògica de l'autoritat simbòlica tradicional (patriarcal) com a eix estructurador de la relació paternofilial.

Les autores esmentades prenen de la psicoanàlisi la idea que no hi ha subjecte des dels orígens sinó que el seu esdevenir constitueix una possibilitat que es materialitza sota certes condicions en què resulta clau la presència de l'"altre". A partir d'aquí afirmaran que actualment les condicions de subjectivació ja no se sostenen en les figures paterna i materna, tal com va enunciar la psicoanàlisi en els seus inicis, i sostindran que:

> "Una de las condiciones de la desubjetivación en el entorno familiar es la visible indiferenciación de los lugares tradicionales de padre, madre e hijo, con la consecuente disolución de las posiciones de protección y autoridad de los padres hacia los hijos. En ese marco de disolución y confusión, la desubjetivación consiste en la imposibilidad de gestionar lugares de enunciación desde los cuales habitar esas transformaciones."
>
> (Duschatzky i Corea, 2002, p. 73)

El testimoni d'alguns adolescents permet visualitzar una cosa de la qual hem estat parlant:

> (O) "Mi padre vive a una cuadra y tiene todo [...] porque en el trabajo ahí cada día le dan una caja así con todo [...] y tiene abundantes cajas de esas... y no es capaz de llevarle una... a mi madre o a mi hermano [...] imagínate vive a una cuadra y no se acuerda de mi hermano [...] pero padre mío no es... para mí él me hizo... padre mío no es... porque él sabe que yo no lo quiero [...]".
>
> (G) "Porque mi padrastro se abusaba de nosotras y ta, [...] De chica no podía hacer nada. Ahora ya soy bastante grande [...] además que me pegaba... se abusaba de nosotras [...]."
>
> (Abal *et al.*, 2005, pp. 38 i 40)

Nota

Les següents citacions corresponen a veus d'adolescents recollides en el marc de la investigació abans esmentada.

Així mateix Duschatzky i Corea (2002) assenyalen un aspecte clau per a pensar en les pràctiques socioeducatives en circumstàncies de pèrdua de solidesa dels dispositius socials de producció de la infància:

> "En las ruinas de esa experiencia histórica vemos emerger nuevas relaciones que no sólo ponen de relieve la simetrización o indiferenciación de lugares sino más bien la pérdida de toda referencia en la cual anclar. Quizás haya que pensar que lo propio de nuestras circunstancias es la ausencia de referentes y anclajes y que, por lo tanto, cualquier sistema de referencias que se arme conlleva la oportunidad de un proceso subjetivante."
>
> (Duschatzky i Corea, 2002, p. 74)

Des d'aquesta perspectiva caldria considerar com, des de les pràctiques socioeducatives, els professionals generen l'oportunitat, mitjançant l'establiment de referències simbòliques, d'habitar llocs d'enunciació per a infants i adolescents, apostant a una possibilitat, doncs, com suggereix un adolescent:

> (F) "Siempre hay que creer en alguien, yo pienso, y creo más en mi padre que en Dios."
>
> (Abal *et al.*, 2005, p. 39)

Ara dirigim breument la mirada cap a l'escola. Hi ubicarem en primer lloc la rellevància que va assumir en la modernitat com a instància privilegiada de socialització, la seva funció fonamental assentada a preparar per al món laboral i la vida pública, el seu caràcter obligatori que li va permetre impactar en amplis sectors socials.

Joel i Ethan Coen. EUA, 2009

Des de fa unes dècades el dispositiu escolar ha estat posant de manifest una mena d'impossibilitat de complir amb el seu encàrrec. Ja no és possible confiar que la presència de l'infant o l'adolescent en l'espai escolar asseguri mitjanament el procés de transmissió de coneixements, representacions, disposicions i formes de conducta. Més aviat es constata que en la transmissió esmentada, que mai no ha tingut un caràcter lineal ni mecànic, es poden apreciar no solament embussos en els processos d'aprenentatge, sinó la instal·lació d'actes que podrien ser considerats actes de resistència. Quelcom com el consentiment del subjecte a "deixar-se educar" no té lloc.

Amb freqüència es fa referència al "fracàs" escolar en funció de les possibilitats que l'infant o l'adolescent ha de respondre als requisits escolars, sense que en l'anàlisi del que "no funciona" s'inclogui prou la diversitat d'elements que actuen en el dispositiu educatiu. La dipositació dels errors en els subjectes (que de vegades es fa extensiva a les famílies) sol ser assumida per l'infant o adolescent com un fracàs propi, vinculat a la seva "naturalesa". Donen compte d'això alguns dels adolescents entrevistats en el marc de la investigació a què hem fet referència abans, quan els preguntem sobre la "caiguda" de l'espai escolar:

(H) "[...] no me acuerdo. Es como todo, porque mirá que todos mis hermanos repitieron 1°, mi padre también, como 7 veces. Casi todos mis familiares siempre en 1° repetían. No sé por qué, todos mis hermanos también."

O com ho expressa un altre adolescent:

(D) "Y sí, a mis hermanos los educaron bien, el único que salí torcido fui yo. Porque me juntaba con... gente así y eso, que se drogaba y eso."

(Abal *et al.*, 2005, pp. 53-54)

Es difícil no caure en la temptació simplificadora de buscar una causalitat genètica per a explicar els fracassos escolars. Però quines disposicions corporals i psíquiques són exigides institucionalment per a la tasca escolar? Es donen per universalment existents en els infants i adolescents, amb independència de la seva condició econòmica, social, cultural, de gènere? Quines tensions pot generar la distància existent entre el que s'exigeix institucionalment i els recursos que té el subjecte en un moment determinat per a respondre-hi? Quins són els seus efectes inhibitoris? Quines responsabilitats cauen en el dispositiu escolar en la producció del malestar institucional?

Wood (a Gimeno Sacristán i Pérez Gómez, 1998) planteja que amb els missatges que circulen a l'aula poden ocórrer diverses coses, fins i tot que siguin ignorats o directament rebutjats. Aquest podria ser el cas, per a aquest autor, d'alguns comportaments observats a l'escola i que constitueixen formes de resistència d'alumnes provinents dels sectors socials subalterns, que recreen les seves pròpies estructures culturals com a manera de defensar-se de les imposicions de l'escola.

(L) "Yo qué sé... bien, porque si me portaba mal me suspendían... me pasaban suspendiendo en la escuela [...] y una vez me echaron... me llevaron para otra escuela [...]".

(P) "Fui a la escuela hasta tercer año, cuando era chico y dejé la escuela por una aventura [...] se rompió un vidrio y me echaron la culpa a mí. Yo no había sido. Me suspendieron de la escuela y me mandaron a otra. De esa otra escuela no me adapté, me mandaron a otra [...]. Después que me echaron de la primera escuela, se me fueron las ganas de estudiar."

(Abal *et al.*, 2005, p. 57)

Es tracta de formes culturals o d'estratègies de subjectivació creades com a resposta davant d'una exigència que es presenta al subjecte com a inabordable?

Per a Duschatzky i Corea (2002), certes maneres de representar infants i adolescents de sectors socials empobrits tradueixen una lògica que descriu el subjecte subaltern en termes d'inferioritat respecte d'una cultura legitimada. Els atributs negatius amb els quals s'investeix comporten una impugnació moral que s'expressa en termes d'absència de valors, i es desconeix com operen en la quotidianitat dels contextos propis.

Pensem que aquí ens trobem davant d'una operació de **minorització** de les infàncies i les adolescències en el sentit de construcció de categories poblacionals a la qual s'atribueixen característiques específiques i en relació amb la qual s'establiran estratègies de prevenció sustentades en la identificació d'una

presumpta causa explicativa, en general de caràcter únic, que facilita la posada en marxa de mecanismes de control dirigits a les poblacions esmentades com a portadores de riscos (Castel, 2004; Núñez, 2003).

Els discursos institucionals que es pronuncien en aquest sentit semblen al·ludir als esforços i mèrits de què han de fer gal·la els "exclosos" per transitar per les institucions de manera "normal".

Coincidim amb aquells que sostenen el que és irreductible del malestar en la cultura i, per tant, en les seves institucions. Tanmateix, sembla que hi ha alguna cosa en el malestar actual, la tramitació del qual sembla encarrilar-se pel costat del "sacrifici" de sectors importants de la població. Vides nues, desproveïdes dels atributs que fan de l'individu de l'espècie un humà, s'esdevenen allà on un subjecte hauria d'emergir.

Hi ha un punt en què les transformacions socioeconòmiques i culturals s'articulen amb les transformacions de l'economia psíquica en els subjectes. Sense endinsar-se en les maneres singulars per mitjà de les quals aquest sobremalestar s'expressa, interessa consignar que cos i món exterior es poden convertir amb facilitat en escenaris vicaris de l'espai psíquic.

Això succeeix quan les operacions mentals resulten parcialment desinvestides, desactivades davant del dolor que porta pensar. Això ens evoca el que va expressar Walter Benjamin (1991 [1936]) a *El narrador* quan ens diu que de certes experiències es torna sense paraules, que hi ha circumstàncies en les quals l'horror anul·la la capacitat de construir un relat.

La impossibilitat de posar en paraules el que s'ha viscut, de construir narratives a partir de les quals reconèixer-se i vincular-se, deixa el subjecte desproveït de recursos simbòlics necessaris per a transitar per canals de comunicació i intercanvi socialment viables. Aquesta impossibilitat, lluny d'evitar que el que s'ha viscut es manifesti, contribueix a fer que ho faci cruament, sense que estigui a l'abast del subjecte reconèixer-ho com a propi. En aquest sentit entenem la posada en acte o al cos, freqüent en els infants i els adolescents, com un indici que requereix d'un altre disposat, més que a una assignació de sentits prefabricats, a un treball creatiu de construcció de significats.

L'acció socioeducativa, atenta a les particularitats de cada un dels subjectes, pot intentar delimitar l'enxiquiment d'horitzons en el qual molts dels infants i adolescents es troben immersos, operació que comprèn l'ampliació i el desplegament de nous llaços socials per a cada un dels subjectes.

Es tracta, en altres paraules, de contribuir a generar processos de ciutadanització. La multiplicació de les possibilitats d'ancoratge de l'experiència no es podria pensar separadament de la creació de maneres d'habitar i moure's en els espais públics. Com suggereix Núñez (2004), és possible pensar en suports educatius nous que ofereixin oportunitats per a un treball de culturització i construcció de socialitat sensibles als requeriments que presenten els subjectes. En això el treball en xarxa resulta indefugible.

Provocar el desig de saber i sostenir el desig d'aprendre posant a l'abast d'infants i adolescents objectes en què el desig s'alimenti i doni lloc al plaer, constitueix una constel·lació que, inserida socialment, contribueix a l'articulació del que és singular i el que és social per mitjà d'un moviment que eixampla els camins de la sublimació com a destinació pulsional possible. Com ens suggereix Charlot (2008):

> "debe quedar claro que el sujeto al cual nos referimos aquí tiene una historia y vive en un mundo humano, esto es, tiene acceso al orden de lo simbólico, al de la ley, al del lenguaje; se construye a través de procesos de identificación y de desidentificación con el otro y tiene una actividad en el mundo y sobre el mundo. Para ese sujeto, la cuestión del deseo y del placer no se confunde con el goce de lo inmediato, puntual, lúdico, de las situaciones, en un mundo sin experiencias. El sujeto se construye por la apropiación de un patrimonio humano, por la mediación de otro, y la historia del sujeto es también la de las formas de actividad y de tipos de objetos susceptibles de satisfacer el deseo, de producir placer, de dar sentido."
>
> (Charlot, 2008, p. 37)

Resum

Procurem articular certs desenvolupaments provinents del camp social i de la psicoanàlisi per abordar algunes de les interrelacions que els processos socials i subjectius presenten. Considerem que l'exclusió social dóna compte d'un procés de ruptura del vincle social, i que aquesta és una posició extrema a la qual s'arriba per mitjà d'un procés de vulnerabilitat social. Assenyalem la importància del caràcter simbòlic d'aquests processos i consignem que es tracta més que de la pèrdua dels vincles socials, de la caiguda del llaç identitari mitjançant el qual un subjecte s'articula amb la comunitat a què pertany. En particular indaguem algunes de les transformacions de les funcions socialment atribuïdes a la família i a l'escola i les vinculem als modes de constitució psíquica per a visualitzar les condicions de producció de subjectivitat en les coordenades històriques actuals. Identifiquem l'exercici de les funcions materna i paterna com a clau per a comprendre el (des)emparament en la infància i l'adolescència. Finalment, afirmem que les pràctiques socioeducatives poden contribuir a generar processos de "ciudadanització" en la infància i l'adolescència, en què adquireix particular importància l'apropiació per part dels nens, nenes i adolescents, dels recursos simbòlics necessaris per a transitar canals de comunicació i intercanvi socialment viables.

Activitats

1. Quines línies de reflexió i acció socioeducativa es podrien proposar a partir de la situació següent?

Succeeix en el marc d'un taller de sensibilització artística que porta endavant un equip educatiu conformat per un llicenciat en art i un educador social, al qual assisteixen noies i nois adolescents en situació de risc social, que tenen entre 15 i 18 anys d'edat i provenen d'institucions educatives o socioeducatives.

El taller es desenvolupa en un servei de la universitat, més particularment a les instal·lacions en les quals habitualment funcionen els tallers de ceràmica de la institució.

A l'espai en el qual funciona el taller de sensibilització hi ha una prestatgeria on es troben peces de ceràmica fetes pels estudiants universitaris, ja finalitzades o en espera de ser acabades.

En finalitzar l'any de treball es constata la falta d'una de les peces. L'equip educatiu que coordinada el taller pensa que la falta es deu a una sostracció feta per algun dels adolescents. El sentiment que els travessa inicialment és de sorpresa, descontentament i impotència, ja no hi havia temps per a abordar la situació perquè acabava el període de treball.

L'any següent comença el taller amb un altre grup d'adolescents; només uns quants hi havien assistit l'any anterior. En finalitzar el període de treball i després d'una jornada de celebració de la feina feta i de tancament de les activitats, l'equip educatiu constata novament la falta d'una de les peces de ceràmica elaborada per algun dels estudiants universitaris. Novament s'instal·len els sentiments de sorpresa, descontentament i impotència. Ara se n'afegeix un altre que es podria formular de la manera següent: "què no mirem?".

Entre les línies d'anàlisi que la situació relatada suscita ens sembla particularment interessant indagar sobre el següent:

- la construcció del subjecte ètic referida a l'univers dels seus drets,
- les maneres de canalització d'"apetències" particulars,
- la responsabilitat que pertoca a un subjecte respecte de les conseqüències socials de les seves decisions singulars

2. Quines línies de reflexió visualitzeu en l'exposició que fa Emilio Calatayud Pérez, jutge de menors de Granada, amb relació a la desprotecció a què es veuen exposats infants i adolescents en les institucions (familiar i educativa), i a la posició dels adults respecte a la funció de regulació tal com la desenvolupem en aquest mòdul? http://blogs.periodistadigital.com/electroduende.php/2007/09/19/emiliocalatayud_menores8794

Bibliografia

Abal, A., Cheroni, A., i Leopold, S. (2005). *Adolescencia e infracción. Una aproximación a la construcción subjetiva*. Montevideo: Centro de Formación y Estudios del Instituto del Niño y Adolescente del Uruguay. <www.cenfores.edu.uy>

Autès, M. (2004). Tres formas de desligadura. A S. Karsz (Comp.), *La exclusión: bordeando sus fronteras*. (pp. 15-53). Barcelona: Gedisa.

Bauman, Z. (2005). *Comunidad. En busca de seguridad en un mundo hostil*. Buenos Aires: Siglo XXI.

Bleichmar, S. (2001, setembre-octubre). La difícil tarea de ser joven. *Revista Topía*, any XI, 32. Buenos Aires. <www.silviableichmar.com/ensayo>, 2/8/05.

Bourdieu, P. (1985). *Qué significa hablar*. Madrid: Akal.

Castells, M. (1999). *La era de la información. El poder de la identidad*, vol. ll. Mèxic: Siglo XXI.

Castel, R. (1995). De la exclusión como estado a la vulnerabilidad como proceso. A *Pobreza y peligro*. *Archipiélago*, 21, 29-43. Barcelona: Ed. Archipiélago.

Castel, R. (2004). Encuadre de la exclusión. A S. Karsz (Comp.), *La exclusión: bordeando sus fronteras* (pp. 55-86). Barcelona: Gedisa.

Charlot, B. (2008). *La relación con el saber, formación de maestros y profesores, educación y globalización*. Montevideo: Trilce.

Corea, C. i Duschtatzky, S. (2002). *Chicos en banda. Los caminos de la subjetividad en el declive de las instituciones*. Buenos Aires: Paidós.

Fitoussi, J. P. i Rosanvallon, P. (2003). *La nueva era de las desigualdades*. Buenos Aires: Manantial.

Freud, S. (1979). El yo y el ello. A *Obras completas* (vol. XlX, pp. 3-66). Buenos Aires: Amorrortu.

Freud, S. (1992a). Proyecto de psicología. A *Obras completas* (vol. I, pp. 323-393). Buenos Aires: Amorrortu.

Freud, S. (1992b). El porvenir de una ilusión. A *Obras completas* (vol. XXl, pp. 1-55). Buenos Aires: Amorrortu.

Freud, S. (1992c). El malestar en la cultura. A *Obras completas* (vol. XXI, pp. 57-140). Buenos Aires: Amorrortu.

Gil, D. i Núñez, S. (2002). *¿Por qué me has abandonado?* Montevideo: Trilce.

Karsz, S. (2004). La exclusión: concepto falso, problema verdadero. A S. Karsz (Comp.), *La exclusión: bordeando sus fronteras* (pp. 133-214). Barcelona: Gedisa.

Laplanche J. i Pontalis, J. B. (1979). *Diccionario de Psicoanálisis*. Barcelona: Labor.

Marcuse, H. (1984). *Eros y Civilización*. Barcelona: Ariel.

Núñez, V. (2003). Infancia y menores: el lugar de la educación frente a la asignación social de los destinos. A *Infancias y adolescencias. Teorías y experiencias en el borde* (pp. 89-97). Buenos Aires: Novedades Educativas.

Núñez, V. (2004). Políticas públicas y adolescencias: adolescentes y ciudades. A G. Frigerio i G. Diker. *La transmisión en las sociedades, las instituciones y los sujetos*. Buenos Aires: Novedades Educativas.

Núñez, V. (2005). Prólogo. A S. Bernfeld. *La ética del chocolate*. Barcelona: Gedisa.

Viñar, M. (2009). *Mundos adolescentes y vértigo civilizatorio*. Montevideo: Trilce.

Winnicott, D. (1991). *Los bebés y sus madres*. Buenos Aires: Paidós.